

سالک در طب سنتی ایران

محمود مصدق^{*}، فرزانه نقیبی، محمد صدر

مرکز تحقیقات طب سنتی و مفردات پزشکی، دانشگاه علوم پزشکی شهید بهشتی

چکیده

حکمای ایرانی بیماری لشمانيوز را از سالها پيش مي شناخته اند. نوع جلدی آن، سالک، در متون طب سنتی به ریش بلخی تعبیر شده است. در این مقاله ضمن بررسی سالک، آرای طبیبان گذشته، خصوصاً حکیمان دوره اسلامی از نظر پیدایش و نحوه درمان آن بررسی می شود.

واژگان کلیدی: سالک، ریش بلخی، لشمانيوز

۱. مقدمه

رد پای سالک را بایستی در زمانهای بسیار دور جستجو کرد. ظروف سفالین به دست آمده از دوره های ما قبل سرخپوستان ناحیه اکوادور و پرو، نشانگر تصاویری از ضایعات پوستی و بدشکلی هایی در صورت انسانها است که به طور نسبتاً دقیقی نشانگر ضایعات پوستی و پوستی-مخاطی سالک می باشند. گزارشهای دیگر نشانگر آشنایی پزشکان یونانی و مسلمان ایرانی با این بیماری است.

۲. سالک در پزشکی جدید

لشمانيوز مجموعاً به بیماریهای بالینی اطلاق می شود که بوسیله پروتوزای داخل سلولی از جنس لشمانيا ایجاد می شوند. این بیماری در نواحی اکولوژیک متنوع و گسترده ای از جهان در نواحی گرمسیری، نیمه گرمسیری و اروپای جنوبی آندمیک است (۱). عامل بیماری نوعی انگل داخل سلولی است و جوندگان و سگ سانان، مخزن معمولی و انسان نیز میزبان اتفاقی آن محسوب می شوند. اشکال مختلف بالینی آن را می توان به سه

دسته: لشمانيوز پوستی، لشمانيوز مخاطی و لشمانيوز احشایی طبقه بندی کرد. نوع پوستی دنیای قدیم (آفریقا، آسیا، مدیترانه، اروپای جنوبی) توسط ل. تروپیکا^۱ و ل. ماژور^۲ و ل. اتیوپیکا^۳ و لشمانيوز پوستی دنیای جدید (آمریکای مرکزی و جنوبی) توسط ارگانیسمهای مجموعه ل. مکزیکانا^۴ و زیر جنس ویانیا^۵، لشمانيوز مخاطی توسط برخی از گونه های ویانیا و لشمانيوز احشایی عمدتاً توسط مجموعه لشمانيا دونووانی^۶ ایجاد می گردند. اصولاً بیماری به علت گزش نیش نوعی پشه خاکی ماده از جنس فلبوتوموس^۷ (در دنیای قدیم) و لوتزومیا^۸ (در دنیای جدید) پدید می آید. در هنگام خونخواری پشه از پوست بدن بیمار انگلهای تازک دار که در مرحله پروماستیگوت قرار دارند به بیمار منتقل می شوند. اتصال پروماستیگوتها با ماکروفاژها و بلعیده شدن آنها توسط ماکروفاژها، منجر به شروع دوره جدیدی از زندگی انگل در داخل ماکروفاژها می شود. در داخل ماکروفاژها انگل به آماستیگوت غیر تازکدار تبدیل شده با تقسیم دوتایی، تکثیر پیدا می کند. با پاره شدن ماکروفاژهای عفونی، آماستیگوتها بیرون ریخته و منجر به آلوده سازی سایر

ماکروفاژها می‌گردند. اگر آماسیگوته‌ها توسط پشه بلعیده شوند، در بدن پشه مجدداً به پروماستیگوت تبدیل شده و جهت عفونت‌زایی مجدد نیازمند حداقل ۷-۸ روز می‌باشد. به طور کلی بیش از ۹۰ درصد موارد لشمانیوز پوستی در افغانستان، الجزیره، ایران، عراق، عربستان سعودی، سوریه، برزیل و پرو رخ می‌دهد (۱).

بیماری سالک در نواحی مختلف، اسامی محلی گوناگونی دارد. به عنوان مثال بلخیه (۲) ریش بلخی (۳-۶)، حبه بغدادی (۷)، کورک بغدادی، زخم شرقی، زخم bouton doreint، Aleppo evil، Uta، Pain bois، Chiclero همگی نامهای محلی بیماری می‌باشند (۱).

زخم سالک ابتدا به صورت یک برآمدگی قرمز رنگ بوده و سپس به گره سفت و کبود رنگی تبدیل می‌شود و اندازه آن معمولاً ۱-۳ سانتی متر بوده ولی گاهی به ۵-۸ سانتی متر هم می‌رسد. در بعضی از بیماران تا آخر دوره به همین صورت باقی می‌ماند و ممکن است روی آن پوسته پوسته شود (سالک خشک)، و در گروهی دیگر زخم مرطوب بوده و ترشحات سیال زرد رنگ از آن خارج می‌گردد (سالک مرطوب) (۱).

۳. سالک در متون طب سنتی ایران

گزارشهای متعدد این بیماری در متون کهن طب سنتی به طور مشخص نشان دهنده فرم پوستی و پوستی-مخاطی این بیماری می‌باشند. این بیماری احتمالاً در طب یونان شناخته و درمان شده است زیرا که محمد ابن زکریای رازی (ف ۳۱۳ ق) در الحاوی به نقل از کتاب کیموسن جالینوس (ح قرن ۲ م) به اثرات زیان‌آور خرما در تشدید اثر «بلخیه» اشاره نموده است (۱/۲). وی در همان‌جا عناوین یکی از فصول را به «قوبا و التقشر و البلخیه» اختصاص داده است و به نقل از «مجهول»، درمانی دارویی برای ریش بلخی ذکر کرده است (۲/۲). مجهول، للبلخیه فی الید و الرجل: دق الکمون و انخله و یدق بالقطران و یطلی بعد أن یغسل بالماء الحار نعماً و یترک لیله و عند الصبح یوضع فی الماء الحار و یغسل به ایضاً و یعاد علیه بیراً فی مرات. نقل از مجهول برای (درمان) بلخیه در دست و پا: زیره را بکوبید و پوست آن را جدا کرده (زیره) با قطران کوبیده شود. پس از آن

که با آب گرم به خوبی شسته شد، (بر زخم) مالیده و یک شب (در این حالت) گذاشته شود و در هنگام صبح (روز بعد) در آب گرم گذاشته و با آن شسته شود و (این عمل) چند بار تکرار شود که موجب بهبودی می‌گردد.

رازی در جزء سیزدهم از کتاب الحاوی، عنوانی را به «فی البخلیه بحسب الاعضاء» اختصاص داده است و در آن جا به نقل از کتاب «الموت السریع» جالینوس ضمن بیان اینکه بیماری به علت گزش نوعی گزنده بوجود می‌آید، آن را علاج ناپذیر توصیف کرده است (۳/۲). «قال: من ظهرت به قرحه من حصف أو لذعه دابه فصارت شبه النواصیر لم یقدر علی علاجه». [نویسنده کتاب الموت السریع] می‌گوید اگر در کسی زخمی از «حصف»^۹ یا گزش جانوری پدید آمده باشد و [آن زخم] شبیه به نواصیر شده باشد درمان آن مقدور نمی‌باشد.

در جایی دیگر رازی به نقل از کتاب «تجارب المارستان»^{۱۰} در برخورد با زخم بلخی پیشنهاد کرده است که مکوی (آلت داغ کننده) بر روی زخم قرار گیرد و زخم سوزانده شود آنگاه با پارچه‌ای خشن محل داغ کردن خارش داده شود تا قسمتهای سوخته شده ریزش پیدا کنند. پس از آن دوباره آلت کننده بر روی محل قرار داده شود تا به گوشت سالم (که در این صورت موجب درد شدید می‌گردد) و یا استخوان برسد. در صورت برخورد با استخوان اگر استخوان فاسد شده باشد بسته به میزان فساد آن، بایستی به داغ کردن آن محل پرداخت. در هنگام این عمل بایستی دقت گردد که به مجاری اعصاب و سر عضلات و رباطها آسیبی وارد نگردد. مفاصل بدترین محلهای داغ کردن هستند (۴/۲).

علی بن ربن طبری (ف ۲۶۰ ق) از این بیماری در فردوس الحکمه نامی به میان نیاورده است (۹). ابوبکر ربیع بن احمد اخوینی بخارائی (ف ۳۷۳ ق) ریش بلخی را از جمله زخمهایی برشمرده است که از خون صفرائی پدید می‌آید. وی که خود روزگاری به این زخم مبتلا بوده است، آن را بد ریش برشمرده و به نقل از دیگران، منشأ آن را از پشه گزیدن دانسته است. او در درمان این بیماری از داغ کردن زخم نامی نبرده و هیچگونه مرهم یا روغنی را در درمان آن مؤثر نمی‌داند. به گفته وی از ابتدا بایستی زخم را «با سرکا»^{۱۱} تر باید نمودن و برنهادن تا

تنوع بسیار داشته است.

- داغ کردن و سوزاندن ضایعه

رازی در الحاوی به نقل قول از آرای پزشکان دیگر، داغ کردن محل زخم و سوزاندن ضایعه و جداسازی بافتهای سوخته شده را به عنوان یکی از درمانهای پیشنهاد شده ذکر کرده است (۴/۲).

- خون‌گیری (۳، ۵)
- پاکسازی (خلط) صفرا (از بدن) (۳، ۵)
- استفاده از داروهای خوراکی: شراب غوره، شراب زرشک، شراب ریواج، شراب لیمو، قرص کافور (۵)
- استعمال داروهای مالیدنی:

زراوند، زنگار، اشق، مقل، خردل و زاج به نسبتهای مساوی با روغن گندم و سرکه و کمی عسل به صورت مرهم (۴).

مالیدن مرهم اسفیداج بر زخم (۳، ۵)

مالیدن صندل و گلاب بر دل (۳)

- استعمال غذاهای معتدل که میل به سردی و رطوبت دارد (۳)
- داروهای گذاشتنی (ضماد):

اشق، سرکه و صبر (۸)، صبر، مر، کندر، زعفران، خون سیاوشان و سپس شستن محل با آب سرد (۶)، زیره کوبیده شده همراه با قطران و شستن محل با آب گرم (۲/۲)

- تنقیه (۸)
- انتقال بیمار از هوای گرم به هوای خنک (۳)
- استعمال داروهای درمان کننده سعه (۴، ۶)

۵. چشم انداز

بررسی متون طب سنتی نشان می دهد که حکمای ایرانی اسلامی سالک را به خوبی می شناخته و توصیف نموده اند و داروهای طبیعی بسیاری را برای درمان آن ذکر کرده اند. این داروهای سنتی می تواند دستمایه تحقیق و معرفی داروهای موثری برای درمان این بیماری باشد.

موجب خشک شدن زخم شود. وی ضمن ارائه درمانهای گوناگون گیاهی، آخرین علاج بیماری را استعمال داروهای سعه^{۱۲} (شیرینک، نوعی کچلی سر) برشمرده است (۶).

ابن سینا (۳۷۰-۴۲۷ق) وجه تسمیه آن را پیدایش فراوان این بیماری در سرزمین (بلخ) برشمرده است (۴). «منسوباً الی بلده یكثره حدودها فيه لقولهم القروح البخليه» منسوب به سرزمینی که در آنجا بسیار رخ می دهد و به قول آنها زخمهای بلخی (نامیده می شود). همچنین بوعلی این بیماری را از جنس بیماری سعه، بدخیم دانسته و علت آن را گزش پشه خاکی ذکر کرده و درمان بیماری را نیز مثل درمان سعه بدخیم دانسته است (۴).

مفصل ترین گزارش از علائم بالینی این بیماری را می توان به قلم سید اسماعیل جرجانی (ف ۵۳۱ق) در ذخیره خوارزمشاهی ملاحظه کرد. جرجانی آن را زخمی سطحی برشمرده است که از پهنای گسترش می یابد. او «خفقان»، غشی، تب و یا عدم وجود تب را از دیگر علائم احتمالی این بیماری می داند. وی همانند ابن سینا علت نامگذاری این بیماری را فراوانی آن در بلخ دانسته است. به گفته وی، اهل بلخ آن را پشه گزیدگی (در جای دیگر السنه گزیدگی) گویند و در «رباط کوهستان» که در نزدیکی گرگان است، بسیار دیده می شود که آن را سناکر (سناخر) نیز می گویند (۳).

جرجانی در کتاب الاغراض الطبییه و المباحث العلالیه به درمان این بیماری اشاره نموده، و تقریباً همان درمانهایی را که در کتاب ذخیره خوارزمشاهی ذکر نموده، تکرار کرده است (۱۰) و در کتاب خفی علایی نیز بدون هیچگونه توضیحی از علت بیماری، تنها به بیان درمانهایی برای آن اکتفا نموده است (۵).

حکیم نورالدین محمد شیرازی (۱۰۲۴ - ۱۰۶۹ق) در کتاب علاجات دار شکوهی این زخم را از جنس سعه (شیرینک) می داند و مانند اطباء ماقبل خود علت بیماری را "پشه خوردگی" برشمرده است (۸).

۴. درمان سالک

درمان سالک در متون طب سنتی در میان طبیبان قرون مختلف

منابع

۱. ترجمه کامل اصول طب داخلی هاریسون، ج ۲. تهران: طبیب. ۱۳۸۱؛ ص ۲۵۰۲.

۲. رازی. الحاوی. بیروت: دارالکتب السلامیه. ۱۴۲۱.
- ۱/۲. جزء بیست و یک. ص ۲۵۲
- ۲/۲. جزء بیست و سوم، صص ۳۴ و ۳۵
- ۳/۲. جزء سیزدهم ص ۲۵
- ۴/۲. جزء سیزدهم ص ۸۳
۳. جرجانی، سید اسماعیل. ذخیره خوارزمشاهی. چاپ عکسی، تهران: بنیاد فرهنگ ایران. ۱۳۵۵؛ صص ۷۱ و ۵۹۳.
۴. ابن سینا، حسین. القانون. تهران: چاپ سنگی. ۱۲۹۶ هجری قمری.
۵. جرجانی، سید اسماعیل. خفی علایی. تصحیح ولایتی، علی اکبر، نجم آبادی، محمود. تهران: انتشارات اطلاعات. ۱۳۸۰؛ ص ۲۴۰.
۶. اخوینی بخاری. هدایه المتعلمین فی الطب. مشهد: دانشگاه فردوسی. ۱۳۷۲؛ ص ۶۱۴.
۷. رازی. المنصوری. کویت: المنظمه العربیه للتربیه و الثقافه و العلوم. ۱۴۰۸ هـ.ق؛ ص ۶۵۱.
۸. شیرازی، نورالدین. علاجات دارشکوهی. نسخه خطی مجلس شورای اسلامی. شماره ۶۲۲۶. ص ۱۱۵۲.
۹. طبری. فردوس الحکمه. بیروت: دارالکتب العلمیه، ۱۴۲۳.
۱۰. جرجانی، سید اسماعیل. الاغراض الطبیعه و المباحث العلائیه. تصحیح تاجبخش، حسن. تهران: انتشارات دانشگاه تهران. ۱۳۸۴؛ ص ۸۳۱.

پی‌نوشت‌ها

1. *L. tropica*
2. *L. major*
3. *L. aethiopica*
4. *L. mexicana complex*
5. *Viannia*
6. *L. donovani complex*
7. *Phelebotomus*
8. *Lutzomyia*

۹ خشک پوست

۱۰ برخی این کتاب را از تالیفات رازی دانسته‌اند اما از آنجا که رازی در الحاوی با توجه به کثرت منابع و مآخذ استفاده شده، در هیچ مورد (تا آنجا که رویت شد) به تالیفات خویش ارجاع نداده است، این انتساب به رازی بعید است هرچند که انتساب این کتاب به جالینوس قوت بیشتری دارد.

۱۱ سرکه

۱۲ Favus: نوعی بیماری قارچی که موجب کچلی سر می‌گردد